

Alex J. Kay, David Stahel, ur., *Mass Violence in Nazi-Occupied Europe* (Bloomington: Indiana University Press, 2018), 307 str.

Urednici ovoga izdanja u uvodnom dijelu, naslovljenom „Understanding Nazi Mass Violence”, kažu da još nije dovoljno istraženo nacističko masovno nasilje nad psihijatrijskim pacijentima, poljskom inteligencijom, vojnim zarobljenicima Crvene armije i sovjetskim gradskim stanovništvom, Romima i partizanima. Cilj je ovoga zbornika radova potaknuti dublja istraživanja upravo spomenutih tema. Nadalje, Kay i Stahel istaknuli su da korištenjem termina „masovni zločini” umjesto „genocid” omogućuju širu analizu zločina koji nije usredotočen na ubijanje samo jedne skupine žrtava. Tako se obuhvaća analiza nacističkih masovnih zločina silovanja, uskraćivanja hrane i prisilnoga rada.

Urednici knjige su Alex J. Kay, gostujući profesor Sveučilišta u Potsdamu, i David Stahel, profesor na Sveučilištu Novoga Južnog Walesa. Oba povjesničara objavila su više djela o nacističkoj Njemačkoj i Drugom svjetskom ratu, no nijedno od njih nije prevedeno na hrvatski jezik. Zbornik je podijeljen na šest tematskih cjelina: holokaust, progon Sinta i Roma, istrebljenje „beskorisnih izjelica”, žrtve zločina *Wehrmachta*, memorijalizacija i povijest kao usporedba.

U prvom tematskom dijelu, u kojem se obrađuje holokaust, tri su znanstvena rada. Johannes Hürter u radu naslovljenom „Hitler’s Generals in the East and the Holocaust” [Hitlerovi generali na Istoku i holokaust] (str. 17–40) analizira pitanje odgovornosti određenih nacističkih generala u zločinima nad Židovima (holokaustu) na okupiranim područjima Istočne Europe. Hürter pritom spominje da su isti ti generali u poslijeratnim pravosudnim procesima sudjelovali u oblikovanju mita o „čistoj ministarskoj birokraciji” i „neukaljanom” *Wehrmachtu*. Drugim riječima, generali su isticali odvojenost vojske od politike te odgovornost Hitlera i SS-a (*Schutzstaffel*), odbacujući svoju odgovornost za masovne zločine i omogućavajući si rehabilitaciju. Hürter se suprotstavlja takvim promišljanjima o položaju nacističkih generala, iznoseći da su oni zarana pristali uz nacistički režim i njegov plan o „Velikom Njemačkom Carstvu”, te odgovornost za masovne zločine nad Židovima pripisuje i *Wehrmachtu*.

Sljedeći rad koji se odnosi na masovne zločine nad židovskim stanovništvom jest onaj Martina Deana „Jews Sent into the Occupied Soviet Territories for Labor Deployment, 1942-1943” [Židovi poslani na rad na okupiranim sovjetskim područjima 1942. – 1943.] (str. 41–58). Dean se u radu koristi ponajviše usmenim svjedočanstvima preživjelih židovskih logoraša, pišući o deportaciji više od 300 Židova iz Šleske na područje zapadnoruskoga grada Sebeža i druga mjesta na tom području, koje je bilo pod njemačkom okupacijom te su ondje izgrađeni radni logori. Ta deportacija, nazvana *Osteinsatz*, odvijala se zimi 1941./1942. s ciljem iskorištavanja židovskih zatvorenika za prisilni rad u prenamjeni postojećih željezničkih linija za izgradnju uskotračne željeznice iza njemačke crte bojišta. Nakon tri mjeseca među židovskim zatočenicima izbio je tifus te je dio preživjelih vraćen u Šlesku. Autor analizira i druge slučajeve

takva *ad hoc* korištenja židovskih zatvorenika, ponajprije iz Warthegaua, Varšave, drugih dijelova Poljske i iz baltičkih država, za prisilni rad na okupiranim sovjetskim područjima. Dean zaključuje da izneseni primjeri pokazuju da je njemačka vojna ekonomija u nekim slučajevima imala (privremenu) prednost nad općom nacističkom politikom uništenja židovskoga stanovništva.

Dan Michman u radu „Were the Jews of North Africa Included in the Practical Planning for the ‘Final Solution of the Jewish Question?’” [Jesu li Židovi iz Sjeverne Afrike bili uključeni u praktično planiranje „konačnoga rješenja židovskoga pitanja”] (str. 59–78) na temelju dijela neobjavljene arhivske građe analizira pitanje obuhvaćanja židovskoga stanovništva iz Sjeverne Afrike nacističkim programom uništenja Židova. Da bi odgovorio na to pitanje, Michman nastoji analizirati razvoj (evoluciju) „konačnoga rješenja židovskoga pitanja”, osvrćući se pritom na tadašnje vojno-političke prilike u Europi i Sjevernoj Africi. Autor zaključuje da nacistički program „konačnoga rješenja” nije obuhvaćao židovsko stanovništvo izvan Europe, pa ni u Sjevernoj Africi, iako je postojao određen plan (promišljanje) nacističkih vlasti za provođenje određenih mjera protiv Židova u Sjevernoj Africi, npr. u Libiji i Alžiru. No, vojni neuspjesi njemačkih snaga spriječili su daljnji razvoj takve antisemitske politike u Sjevernoj Africi.

U sljedećoj cjelini, tematski naslovljenoj „Sinti and Roma”, dva su rada. Prvi je Wolfganga Wippermanna „‘The Definitive Solution to the Gypsy Question’: The Pan-European Genocide of the European Roma” [„Konačno rješenje ciganskoga pitanja”: paneuropski genocid europskih Roma] (str. 81–93). Wippermann analizira na koji se način odredba Heinricha Himmlera od 8. prosinca 1938. o „konačnom rješenju ciganskoga pitanja” odrazila na položaj Roma u Europi. U toj se odredbi određuje politika prema Romima na rasnim osnovama i eugeničkim načelima (rasne higijene), razlikujući pritom odnos prema „rasno čistim” Romima od onoga prema „rasno miješanim Romima” (*Zigeuner-Mischlinge*; inferiorni, više kriminalni i antisocijalni element). Na temelju tako postavljena odnosa nacističkih vlasti prema Romima promišljalo se o konkretnim rješenjima za njezino provođenje. Od sterilizacije svih Roma u Njemačkoj odustalo se zbog prevelikih materijalnih troškova, nakon čega su se odlučili za njihovu deportaciju u koncentracijske logore u Istočnoj Europi. Istodobno se u zemljama koje je Njemačka okupirala i njezinim saveznicama provodila politika istrebljenja Roma. Wippermann posebno ističe istrebljenje Roma u Srbiji i okupiranim dijelovima Sovjetskoga Saveza, a tek se uzgred osvrće i na druge europske zemlje gdje su Romi stradali, poput Francuske, Italije, Slovačke, Mađarske, Hrvatske i Rumunjske. Wippermann ističe promišljanje o postojanju određene paneuropske politike istrebljenja Roma, posebice analizirajući kako većina europskih zemalja dugo nakon kraja Drugoga svjetskog rata nije priznavala genocid nad Romima, stoga ih nije obeštetila.

Drugi rad u tematskom bloku o stradanju Sinta i Roma napisao je Martin Holler, a nosi naslov „Deadly Odyssey: East Prussian Sinti in Białystok, Brest-Litovsk, and Auschwitz-Birkenau” [Smrtonosna odiseja: istočnopruski Sinti u

Białystoku, Brest-Litovsku i Auschwitz-Birkenauu] (str. 94–120). Holler u radu analizira na koji se način nacistička uprava u Brest-Litovsku odnosila prema nenajavljenoj deportaciji Sinta iz Białystoka, a pritom govori i o deportaciji tih Sinta u koncentracijski logor Auschwitz-Birkenau. Na kraju rada autor opisuje različite strategije preživljavanja među deportiranim Sintima.

Treći tematski blok, „Useless Eaters” [Beskorisni izjelice], čine dva rada. Prvi je autora Reinharda Otta i Rolfa Kellera „Soviet Prisoners of War in SS Concentration Camps: Current Knowledge and Research Desiderata” [Sovjetski ratni zarobljenici u SS-ovim koncentracijskim logorima: postojeća saznanja i istraživačka desiderata] (str. 123–146). Autori istražuju masovno stradanje sovjetskih vojnih zarobljenika od strane nacističkih vlasti za vrijeme Drugoga svjetskog rata, koji čine najbrojniju skupinu nacističkih žrtava budući da se njihov broj procjenjuje na čak do 3,3 milijuna, a i danas je prisutno određeno „ignoriranje” tih žrtava u njemačkoj javnosti. Otto i Keller ističu postojanje triju skupina sovjetskih zarobljenika: prvu čine zarobljenici koji su došli u koncentracijske logore bez sudjelovanja Gestapa i pritom zadržali svoj zarobljenički status; drugu skupinu čine sovjetski vojni zarobljenici koji su po dolasku u nacističke koncentracijske logore odmah bili ubijeni bez registracije i sl.; treću skupinu čine sovjetski vojni zarobljenici koji su bili prebačeni u koncentracijske logore nakon ljeta 1942., kada ih je Gestapo koristio za prisilni rad.

Drugi rad u ovom tematskom bloku, „The Murder of Psychiatric Patients by the SS and the Wehrmacht in Poland and the Soviet Union, Especially in Mogilev, 1939-1945” [SS-ovo i *Wehrmachtovo* ubijanje psihijatrijskih pacijenata u Poljskoj i Sovjetskom Savezu, posebice u Mogilevu, 1939. – 1945.] (str. 147–170), napisali su Ulrike Winkler i Gerrit Hohendorf. U radu se analizira stradanje osoba s određenim psihijatrijskim dijagnozama na okupiranim područjima Poljske i Sovjetskoga Saveza. Nacisti su ih smatrali ekonomski beskorisnima te rasno i genetski inferiornima, nazivajući ih *unnütze Esser* [beskorisnim izjelicama]. Osim toga smatrali su ih nekontroliranim, opasnim izvorom epidemija i sl. Tri tjedna nakon okupacije Poljske u rujnu 1939. SS je strijeljao prve psihijatrijske pacijente u Poljskoj, što se poslije nastavilo u većem broju u drugim poljskim mjestima i drugim metodama (npr. plinom). Takva praksa ubijanja psihijatrijskih pacijenata nastavila se u Istočnoj Pruskoj i Pomeraniji. U okupiranim dijelovima Sovjetskoga Saveza likvidacije takvih pacijenata provodili su *Einsatzgruppen* i *Eisatzkommandos* kao dio politike rasnoga čišćenja okupiranoga teritorija. Winkler i Hohendorf u radu su istaknuli primjer likvidacije pacijenata u psihijatrijskoj bolnici u bjeloruskom gradu Mogilevu 1941. i 1942. godine.

U četvrtom tematskom bloku – „Wehrmacht” – dva su rada. Prvi je „Re-conceiving Criminality in the German Army on the Eastern Front, 1941-1942” [Nova koncepcija kriminaliteta njemačke vojske na Istočnoj fronti 1941. – 1942.] (str. 173–194) Alexa J. Kaya i Davida Stahela, u kojem nastoje analizirati tezu o tome da njemačka vojska nije bila odgovorna za masovne zločine na okupiranim područjima Sovjetskoga Saveza. Autori iznose brojne slučajeve

zločina njemačke vojske, posebice ističući silovanja, represivnu eksploataciju (krađe i izgladnjivanje stanovništva) i prisilni rad, i nastoje objasniti da su pozadinu takvih masovnih zločina njemačke vojske činili uvjeti ratovanja na Istočnoj fronti, gdje je bio prisutan brutalizacijski efekt na njemačke vojnike, koji su ondje postajali „teški”, „indiferentni” i „nečovječni”. Usto je postojala i određena potpora njihovih nadređenih u obliku pasivne podrške činjenju masovnih zločina.

Sljedeći rad je „Bodily Conquest: Sexual Violence in the Nazi East” [Tjelesno osvajanje: seksualno nasilje na nacističkom Istoku] (str. 195–216) Waitmana Wadea Beorna, koji nastoji analizirati jedan nedovoljno istražen dio povijesti nacističkih masovnih zločina, koji su se posebno događali na Istoku Europe – „epicentru nacističkoga genocidnog projekta”. Autor pritom razlikuje seksualno nasilje („nedragovoljna interakcija koja uključuje sam seksualni čin”) od „seksualiziranoga nasilja” (u nasilju nema stvarnoga seksualnog odnosa, nego je naglašena seksualna moć počinitelja nad žrtvom, poput poniženja, prijetnji i destrukcije). Beorn se zatim usredotočuje na analizu pitanja silovanja, iznoseći da novija istraživanja pokazuju da su to činili njemački vojnici, i to kao oblik vojne strategije usmjerene prvenstveno prema civilnom stanovništvu. Nadalje, njemački su vojnici unatoč zakonskim odredbama o zabrani seksualnih odnosa rasno čistih Nijemaca s „etnički inferiornim osobama” činili te zločine jer se „nisu ozbiljno pridržavali” takvih odredbi na okupiranim istočnoeuropskim područjima. Beorn kaže da su njemački vojnici seksualno zlostavljali stanovništvo prije samih masovnih zločina, npr. masakra u Babinu Jaru. Silovanje zatvorenica prilikom ispitivanja bilo je praksa njemačkih vojnih ispitivača, a autor spominje i pitanje prisilne prostitucije žena kao dio masovnih zločina koje su počinili njemački vojnici. Opisuje i slučajeve homoseksualnoga nasilja te seksualnoga nasilja u getima i logorima.

Petu tematsku cjelinu, „Memorialization” [Memorijalizacija], otvara rad Il’ye Al’tmana „The Holocaust in the Occupied USSR and Its Memorialization in Contemporary Russia” [Holokaust u okupiranom SSSR-u i njegova memorijalizacija u današnjoj Rusiji] (str. 219–234), u kojem se ističe da se u Rusiji kolektivno pamćenje o Drugom svjetskom ratu oblikuje u sjećanju na heroizam i viktimizaciju, dok se drugdje u Europi u toj memoriji ističe averzija prema nasilju i netoleranciji. Istodobno u Rusiji kolektivno sjećanje na holokaust nije toliko prisutno, nego se „obilježava fragmentarno”. Unatoč tome, autor primjećuje određeni pomak u istraživanju holokausta u Rusiji, posebice otvaranjem ruskih arhiva i pojačanim objavljivanjem znanstvenih radova.

Drugi u ovoj tematskoj skupini rad je „The Baltic Movement to Obfuscate the Holocaust” [Baltički pokret za obezvređivanje holokausta] (str. 235–262) Dovidka Katza. Analizira se određena vrsta istočnoeuropskoga revizionizma holokausta u kojem se nastoji umanjiti njegov međunarodni značaj. Tako se nastoje isticati revizionističke teze o znatnom udjelu Židova u komunističkom pokretu, unutar kojega su oni činili zločine, čime se pokušava „opravdati” na-

cističke masovne zločine nad njima, ili o tome da su Židovi u tim državama pobjegli sovjetskim partizanima u šume i ondje činili zločine i sl. Autor nadalje iznosi da su osobe optužene za spašavanje Židova u baltičkim državama (Litva, Latvija i Estonija) bile tretirane više kao izdajice vlastitoga naroda nego kao borci protiv nacističkih okupatorskih snaga. U tim državama danas je primjetno djelovanje određenih nacionalističkih skupina čiji je cilj oblikovanje „čiste” („bez žrtava i bez mrlja”) nacionalne povijesti i u skladu s time „popravljanje holokausta”. Tako se lokalni počinitelji masovnih zločina smatraju nekom vrstom heroja, a lokalni Židovi okrivljuju se kao komunisti. Na takav se način revizionistički postsovjetski holokaust povezuje s istočnoeuropskim revizionizmom. U spomenutim baltičkim državama nastojalo se redefinirati definiciju holokausta u zakonodavstvima.

Zadnji rad, jedini u tematskoj skupini „History as Comparison” [Povijest kao usporedba], jest „Comparing Soviet and Nazi Mass Crimes” [Usporedba sovjetskih i nacističkih masovnih zločina] (str. 265–292) Hansa-Heinricha Noltea, u kojem autor nastoji usporediti sovjetski s nacističkim totalitarnim sustavom kroz masovne zločine, propagandu, ekonomiju i sl. Posljednja dva priloga čine „Odabrana bibliografija” (str. 293–297) i „Indeks” (str. 301–307).

Zbornik radova *Mass Violence in Nazi-Occupied Europe* većinom je uspio približiti pitanje masovnih zločina uoči i za vrijeme Drugoga svjetskog rata u Europi. U njemu su posebno obrađena pitanja stradanja Židova, ali i drugih stradalnika, poput Roma i Sinta, psihijatrijskih pacijenata, žrtava seksualnoga nasilja. Ovo djelo svakako omogućuje suvremeni historiografski uvid u jedan od važnijih dijelova Drugoga svjetskog rata, a to su počinitelji masovnih zločina i njihove žrtve. Manji je nedostatak zbornika izostanak rada koji bi obuhvatio pitanja odnosa civilnoga stanovništva prema zločinima njihovih vlasti te njihovu uključenost u njihovo počinjenje.

DANIJEL VOJAK